

Patrimoni,
didàctica,
recreació

Els vigatans als camps de concentració nazis: una proposta didàctica des d'una perspectiva multidimensional

[Judit Sabido-Codina](#)

Universitat de Vic / Universitat Central de Catalunya
Correspondència: judit.sabido@uvic.cat

[Joan Callarisa](#)

Universitat de Vic / Universitat Central de Catalunya
Correspondència: joan.callarisa@uvic.cat

Feride Durna

Universitat de Barcelona
Correspondència: fedurna@gmail.com

Enviat: 18/04/2024

Acceptat: 30/05/2024

Resum: Aquest estudi presenta una proposta didàctica innovadora enfocada en la integració de la memòria històrica i el patrimoni de conflicte dins el currículum educatiu, emprant com a eix el projecte Stolpersteine, que commemora les víctimes del nazisme mitjançant la instal·lació de llambordes commemoratives. La proposta promou una anàlisi multidimensional d'esdeveniments històrics conflictius, amb l'objectiu de desenvolupar una ciutadania crítica i compromesa. A través de l'elaboració de rutes històriques al voltant de les Stolpersteine a Vic, aquest enfocament pedagògic facilita la connexió entre el passat conflictiu i el present social i polític, i incentiva la reflexió i el debat crític a l'aula. La metodologia adoptada fomenta la participació estudiantil en el disseny de propostes didàctiques que tracten des de la Guerra Civil espanyola fins a la Segona Guerra Mundial i els camps de concentració, de manera que prepara els futurs educadors per impartir un ensenyament que enllaça el coneixement històric amb la promoció de valors humans universals. Aquest enfocament representa una aportació valuosa a la pedagogia de la memòria històrica, i ofereix una estratègia concreta per a la seva integració efectiva en l'educació formal, alineada amb les demandes contemporànies de formació ciutadana i consciència històrica.

Paraules clau: Didàctica de la multidimensionalitat espai-temps, innovació educativa, memòria històrica local, camps de concentració, projecte Stolpersteine

Abstract: This study presents an innovative didactic proposal focused on the integration of historical memory and conflict heritage within the educational curriculum, using the Stolpersteine project as its axis, which commemorates the victims of Nazism through the installation of commemorative plaques. The proposal promotes a multidimensional analysis of conflicting historical events, with the aim of developing a critical and committed citizenship. Through the development of historical routes around the Stolpersteine in Vic, this

pedagogical approach facilitates the connection between the conflicting past and the social and political present, encouraging reflection and critical debate in the classroom. The methodology adopted encourages student participation in the design of didactic proposals that deal with everything from the Spanish Civil War to the Second World War and the concentration camps, preparing future educators to provide teaching that links historical knowledge with the promotion of universal human values. This approach represents a valuable contribution to the pedagogy of historical memory, offering a concrete strategy for its effective integration in formal education, aligned with contemporary demands for civic education and historical awareness.

Keywords: Didactics of space-time multidimensionality, educational innovation, local historical memory, concentration camps, Stolpersteine project.

Resumen: Este estudio presenta una propuesta didáctica innovadora enfocada en la integración de la memoria histórica y el patrimonio de conflicto dentro del currículo educativo, empleando como eje el proyecto Stolpersteine, que conmemora a las víctimas del nazismo mediante la instalación de adoquines conmemorativos. La propuesta promueve un análisis multidimensional de eventos históricos conflictivos, con el objetivo de desarrollar una ciudadanía crítica y comprometida. A través de la elaboración de rutas históricas en torno a las Stolpersteine en Vic, este enfoque pedagógico facilita la conexión entre el pasado conflictivo y el presente social y político, e incentiva la reflexión y el debate crítico en el aula. La metodología adoptada fomenta la participación estudiantil en el diseño de propuestas didácticas que tratan desde la Guerra Civil española hasta la Segunda Guerra Mundial y los campos de concentración, por lo que prepara a los futuros educadores para impartir una enseñanza que enlaza el conocimiento histórico con la promoción de valores humanos universales. Este enfoque representa una valiosa aportación a la pedagogía de la memoria histórica, y ofrece una estrategia concreta para su integración efectiva en la educación formal, alineada con las demandas contemporáneas de formación ciudadana y conciencia histórica.

Palabras clave: Didáctica de la multidimensionalidad espacio-tiempo, innovación educativa, memoria histórica local, campos de concentración, proyecto Stolpersteine

Introducció. La didàctica del feixisme davant els reptes del segle XXI

En un món que encara pateix les conseqüències dels conflictes i les transformacions del segle XX, l'educació sobre el feixisme i els seus episodis més obscurs pren una nova urgència. La història, lluny de ser un simple relat del passat, es converteix en una lliçó vital en temps de crisis, incerteses i desafiaments globals. Guerres renovades, crisis econòmiques, pandèmies devastadores, i catàstrofes naturals es conjuren amb un despertar preocupant del feixisme i el nacionalisme, i no només a Europa sinó arreu del món. Aquest context mundial ressalta la imperiosa necessitat d'una educació històrica que no només se centri en els fets del passat, sinó que també els connecti amb els reptes presents i futurs.

Aquest article presenta una proposta didàctica innovadora que se centra en l'ús del patrimoni local i les narratives personals per abordar la temàtica del feixisme d'una manera multidimensional. Enfrontant-nos a la complexitat de transmetre la història del feixisme i les seves conseqüències, proposem una aproximació didàctica innovadora mitjançant el projecte Stolpersteine. Aquest projecte serveix de pont entre la història global i les experiències locals, personalitzant l'ensenyament històric per fomentar una comprensió profunda i empàtica entre els estudiants de primària. El nostre enfocament, arrelat en la investigació i la pràctica educativa contemporània, es proposa transformar la

manera en què els educadors aborden temes històrics desafiants, especialment en aquest moment on la història ens adverteix de la possibilitat de repetir els seus episodis més foscos.

El feixisme, un moviment que en els anys 20 va aconseguir un gran poder d'atracció a través de les classes socials i els intel·lectuals, va prometre restablir un suposat ordre natural, lluitant contra el socialisme i el comunisme. A Espanya, aquesta ideologia va agafar una forma única, emergint d'una guerra civil i desenvolupant un estat feixista amb característiques pròpies, com el discurs espanyol amb una identitat catòlica molt marcada, enfocat en la unitat nacional i en la integració de totes les regions espanyoles. L'objectiu era d'aconseguir la mobilització de masses en un període de radicalització social (Gallego, 2013).

S'ha de tenir present que el feixisme, durant els anys 20 del segle xx, era un projecte legítim i amb un gran poder d'atracció, sense tenir en compte la classe social. De fet, intel·lectuals de l'època com Eugeni d'Ors (Villagrasa, 2014), Louis-Ferdinand Céline (Soares, 2018) o Pierre Drieu La Rochelle (Tucker, 1965) se sentiren atrets per la proposta política.

Tot i que el cas més extrem de feixisme és l'alemany (Gallego, 2003), a Espanya va confluïr un feixisme impulsat per faccions com Falange o Acción Española. Seguint la historiografia impulsada per Gallego (2013) o Rodrigo y Pubill (2024), que es contradiu amb la historiografia clàssica, a Espanya es va imposar el feixisme espanyol, el qual va tenir la seva pròpia dinàmica.

Per tant, l'Espanya franquista col·laborava fraternalment amb els seus homònims europeus. Tots els estats feixistes se centraven en la nació organicista, fet que xocava amb el liberalisme i el comunisme. I, per tant, no és d'estranyar que trobem testimonis de la persecució dels republicans espanyols per tota l'Europa feixista, inclòs en els camps de concentració i extermini alemanys.

Així, davant d'aquest panorama d'opressió i aliances polítiques, i en un temps on emergeixen nous tipus de nacionalisme i autoritarisme, es fa essencial una didàctica que promogui el pensament crític, l'empatia i el compromís cívic entre els estudiants. Una multidimensionalitat espacial i temporal històrica, que xoca amb les narratives factuais i unilaterals dels fets històrics. Si analitzem el nazisme, observem com no es fa referència als processos de llarga duració ni a les altres realitats internacionals. Aspecte didàctic bàsic per a la creació d'un pensament crític allunyat de prejudicis i anacronismes històrics (Sáiz, 2015).

Amb això present, aquesta contribució examina els successos de la història recent espanyola i exposa com, a través de l'educació, podem preparar els estudiants per reconèixer, comprendre i rebutjar les formes modernes de feixisme i totalitarisme, posant especial èmfasi en els casos dels republicans vigatans i utilitzant les llambordes de memòria (Stolpersteine) com a eina didàctica potent.

Aquest enfocament multidimensional ens permet connectar el passat amb el present d'una manera que ressona amb les experiències personals dels estudiants, dotant-los d'eines crítiques i empàtiques necessàries en aquesta època de desafiaments globals. A través d'aquest aprenentatge vivencial i significatiu, aspirem a inspirar.

És per tots aquests arguments, que per a aquesta contribució analitzarem, per una banda, un fet de la història recent espanyola des d'una perspectiva multidimensional: la lògica concentracionària que van viure els republicans espanyols en els camps de concentració alemanys; posant especial èmfasi en els casos dels republicans vigatans. I, per altra banda, des d'una vessant més didàctica, exemplificarem com es pot treballar aquesta temàtica de manera multidimensional a partir de les llambordes de memòria i exposarem un itinerari didàctic elaborat pels estudiants de Mestre d'Educació Primària de la Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya (UVic-UCC).

El fet històric des d'una perspectiva multidimensional

La contextualització històrica:

el règim feixista i els camps de concentració

La història europea del segle xx es caracteritza, en part, per l'aparició dels règims feixistes, que s'organitzaran entorn d'uns mecanismes d'inclusió i d'exclusió. L'element d'exclusió té un resultat d'inclusió. Aquests mecanismes no solament segregaven sinó que unien, ja que el sentiment de pertinença a una comunitat s'enforteix quan es defineixen clarament aquells que en són exclosos. Si no formes part del col·lectiu, has de ser aïllat de la societat.

La pràctica d'exclusió es manifestava inicialment a través de les presons i els centres concentracionaris. Per exemple, el recinte Mundet de Barcelona és un model de centre concentracionari, un exemple precoç de la lògica concentracionària a Espanya (Lladó Morales, 2017). No obstant això, són els camps de concentració comandats per les SS els que esdevindrien els exemples més extrems de l'exclusió feixista, transformant-se en els centres principals d'exclusió a Europa.

Els camps de concentració nazis controlats per les SS, a diferència dels de la resta d'Europa, tenen molt marcada la política i la ideologia racista. Aquesta política racial nazi i feixista insistia en una "comunitat" pura. La comunitat s'ha de mantenir "sana" i s'ha d'aïllar d'aquell sector que, com exposava Darré (1941), reflectit en la retòrica deshumanitzant de figures com Hitler i Himmler, tingui una carrega genètica que els porta a tenir uns gustos i una orientació sexual oposats a la naturalesa del règim.

Desde el momento en que la nacionalidad, o mejor dicho la raza, no es una cuestión de idioma sino de sangre, solo sería posible hablar de germanización si el proceso pudiese alterar la naturaleza de la sangre de la persona a él sometida. Esto no obstante es imposible. Por consiguiente, para que tuviese lugar la germanización, sería indispensable la mezcla de la sangre, lo cual equivaldría a rebajar el nivel de la raza superior (Hitler, 1925/2003, p. 134).

Així doncs, a Alemanya, trobem dues fases molt diferenciades dels camps de concentració entre el temps de pau i el temps de guerra. Durant el període de pau, els camps funcionaven com a eines de repressió política, però amb l'esclat de la guerra, aquests llocs es van convertir en eixos centrals que buscaven que el règim fos purament racial. Aquest fet va permetre un procés de depuració racial, per tant, un procés d'extermini i genocidi planificat (Weale, 2013).

D'acord amb la Weltanschauung Nacional Socialista i reconeixent que el futur del nostre poble depèn de la selecció i la conservació racial de transmetre per via de l'herència la sang bona i sana. Discurs de Heinrich Himmler (Toran, 2005, p. 36).

Per tant, ens trobem que el 1933 es crea un nou model de reclusió que divergeix dels camps de les SA o els camps franquistes. Un model que marcarà un segle i que es caracteritzarà per la seva gran utilitat com a element inclusiu i exclusiu de la societat, i on nombrosos republicans espanyols en foren víctimes. Avui dia, la revisió d'aquests moments sòrdids de la nostra història pren una nova rellevància. En una era on les tensions racials, l'auge del nacionalisme i els sentiments antiimmigració tornen a ressorgir, és imperatiu recordar i ensenyar sobre les conseqüències extremes de les ideologies d'exclusió. El projecte Stolpersteine i altres iniciatives similars no sols ens connecten amb la memòria dels qui van patir, sinó que també ens serveixen com a

recordatoris potents de la necessitat de defensar la diversitat, la inclusió i la humanitat contra els cicles repetitius de la història que, si no es controlen, amenacen amb retornar-nos a les èpoques més fosques del passat.

La lògica concentracionària

—el model Dachau— i les seves víctimes

A l'ombra del Tercer Reich, els camps de concentració van emergir com les sinistres institucions de la lògica concentracionària nazi. Per ordre de Himmler, a Eicke el juny de 1933 se li va encarregar posar ordre i disciplina al camp de concentració de Dachau. A Dachau, les principals aportacions d'Eicke al camp foren l'aïllament del món exterior, que es va implementar una gran vigilància per evitar fugues i es va establir un sistema del servei de treball forçat per als presos. La violència es va sistematitzar a través de la implantació d'un catàleg de càstigs unitaris i el reglament disciplinari i punitiu, així com la gestió més estricta del personal de vigilància mitjançant l'entrada en vigor d'un reglament especial de servei (Hammermann, 2005). La gestió del personal de vigilància es va fer més rigorosa amb l'arbitrarietat que hi havia al camp, que garantia l'obediència i l'eficiència dels guàrdies i la por constant a la mort (Longerich, 2009).

Tanmateix, Eicke va iniciar la creació de les infraestructures necessàries per convertir Dachau (camp model de la lògica concentracionària) en un recinte autosuficient. Per això es van crear dependències administratives i oficines

d'aprovisionament. Per fer-ho van adquirir els serveis d'un metge i van formar un contingent del camp per la construcció d'aquesta nova infraestructura (Longerich, 2009). Això marcava el començament de la transformació dels camps de concentració en entitats industrialitzades que funcionaven amb l'eficiència i la fredor d'una empresa.

Dins de les parets de Dachau, pel que respecte a la vida dels presos —i aquesta és la gran diferència amb els centres penitenciaris—, no disposaven d'un codi de conducta que els ensenyés com comportar-se. La vida als camps de concentració, a més d'haver-hi una disciplina dura i implacable, es basava en l'arbitrarietat, el tracte injust i els maltractaments. Aquesta incertesa i la por constant a la mort van ser eines de degradació psicològica. Per tant, aquest codi era l'arma perfecta per a la degradació psicològica del presos.

Complementari al codi de disciplina i càstigs, trobem la doctrina que Eicke va imposar als guàrdies, a la qual el mateix Höß (1951/2009) definia com a doctrina d'odi cap els interns, i que va ser una cultura que es va centrar en la deshumanització completa dels interns.

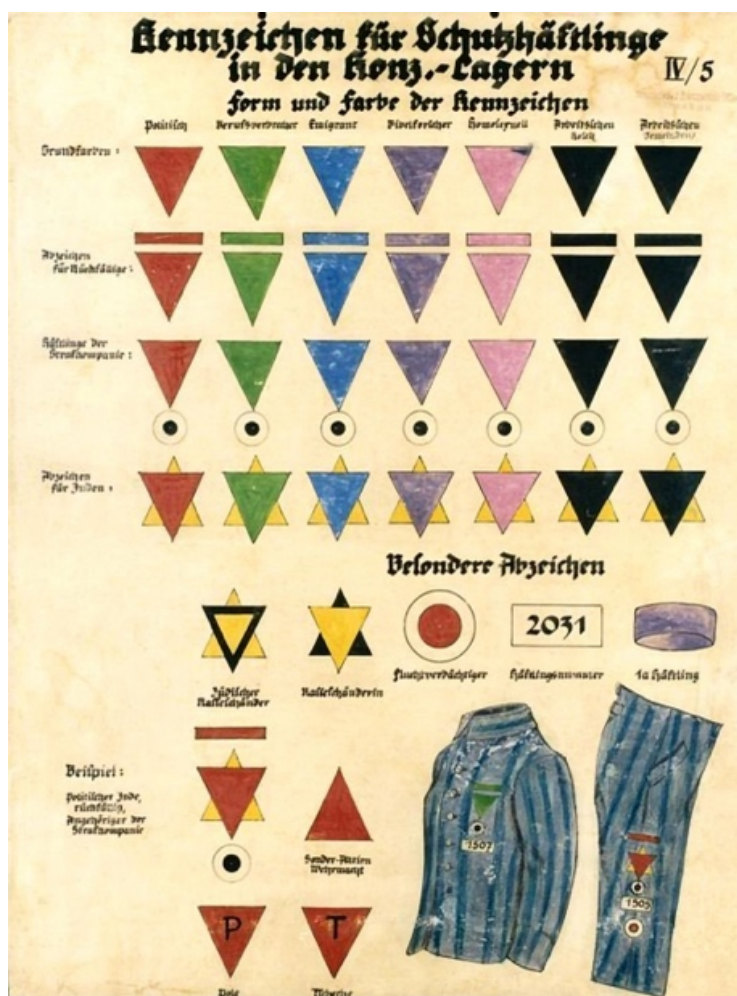
Els interns foren les víctimes del nacionalsocialisme i eren distingits en diferents categories socials reflectides en els uniformes del camp amb triangles (vegeu imatge 1): 1) els polítics, 2) els criminals en custòdia preventiva, 3) els emigrants, 4) testimonis de Jehovà, 5) homosexuals, 6) antisocials, 7) sinte i roma —“gitanos”—, on a part s'identificaven si eren jueus o no (Eiber, 2005).

Aquestes distincions no només classificaven els presos, sinó que dictaven les condicions de la seva existència dins del camp. La vida diària i les possibilitats de supervivència podien variar dràsticament d'una categoria a una altra, posant de manifest l'estructura jeràrquica i els valors torbats que el nacionalisme imposava. Parlem de rangs socials, atès que no era el mateix viure al camp com a homosexual que com a criminal en custòdia preventiva.

Dins d'aquesta jerarquia, els republicans espanyols van ser classificats com a emigrants; una categoria que destacava la seva condició de foragitats forçats del seu país per motius polítics. Un rang social que designava a tot aquell extern del règim que fou expulsat del seu país d'origen i se'ls negava l'entrada al país novament. La seva presència als camps nazis va ser un reflex d'una política exterior més àmplia d'exclusió i marginació,

com descriuen Beevor (2006) i Preston (2012), que analitzen la situació dels combatents de la Guerra Civil espanyola dins la maquinària de guerra nazi.

Imatge 1. Distinció dels presos segons la seva categoria social. Font: Bundesarchiv, Bild 146-1993-051-07 / CC-BY-SA 3.0

En l'actualitat, el record dels republicans espanyols i altres grups perseguits dins de Dachau ens obliga a reflexionar sobre la naturalesa del feixisme i la importància de la vigilància democràtica. Com a educadors, tenim el deure de garantir que aquestes històries no es perdin i de desenvolupar didàctiques que connectin els fets històrics amb els principis universals dels drets humans i la justícia. Aquesta reflexió didàctica sobre Dachau és essencial no només per comprendre el passat, sinó també per empoderar els estudiants a construir un futur on l'opressió i la discriminació siguin identificades i rebutjades, preservant així la dignitat i la llibertat de tothom.

El vigatans en els camps de concentració

Continuant amb la discussió dels camps de concentració nazis, focalitzem ara la nostra atenció en els vigatans, ciutadans de Vic, que van ser deportats i encarcerats en aquests centres. El camp de concentració que va rebre més espanyols fou el camp de Mauthausen (Toran, 2005). El camp de Mauthausen, com la resta de camps de concentració, seguia la línia filosòfica del camp de concentració de Dachau, considerat camp model.

Les trajectòries personals d'aquests deportats serveixen com a microcosmos del patiment i la resistència experimentats pels republicans espanyols durant el règim nazi. El Banc de la Memòria Democràtica ofereix dades detallades d'aquests deportats, de manera que proporciona un testimoni directe de la tragèdia. Aquests relats personals no són simplement estadístiques; són històries de vida, de somnis i famílies desfetes per la maquinària de mort nazi. Concretament, seguint les dades que mostra el Banc de la Memòria Democràtica, es parla d'uns 9.203 deportats espanyols als camps. D'aquests 9.203 deportats, en trobem 10 originaris de Vic (vegeu la taula 1).

Taula 1. Deportats vigatans als camps de concentració alemanys

Font: Banc de la Memòria Democràtica. Recuperat de <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/>

Nom del deportat	Dia i lloc de naixement	Camp de concentració i situació en la finalització de la guerra
Lluís Serradell Santanera	06/07/1904, Vic, Osona	19/11/1941 Mort Gusen
Joaquim Delgado Ribadulla	04/06/1901, Vic, Osona	01/12/1941 Mort Gusen
Joan Rodríguez Pons	14/05/1914, Vic, Osona	05/05/1945 Alliberat Camp de concentració de Mauthausen
Carles Franquesa Güell	12/03/1908, Vic, Osona	05/05/1945 Alliberat
Felicià Tona Bassas	24/04/1903, Vic, Osona	08/11/1941 Mort Gusen
Josep Franqueza Vidal	23/03/1890, Vic, Osona	04/04/12/1944 Mort Schandelah
Artur Piqué Fargas	Vic, Osona	08/01/1942 Mort Gusen
Josep Verdager Anglada	07/08/1903, Vic, Osona	15/08/1941 Mort Gusen
Miquel Gudiol Rovira	20/09/1913, Vic, Osona	Alliberat
Ramiro Badía Quintilla	28/03/1919, Vic, Osona	05/05/1945 Alliberat Camp de concentració de Mauthausen

Aquesta taula no només proporciona dades biogràfiques sinó que també subratlla el destí final de cada individu, posant de manifest la dura realitat dels camps nazis. La inclusió de la situació dels deportats en finalitzar la guerra ens permet visualitzar la varietat d'experiències individuals dins del marc col·lectiu de la repressió feixista.

La referència al Banc de la Memòria Democràtica reafirma la importància de la investigació i la conservació de la memòria històrica com a eines didàctiques essencials. Aquesta font proporciona un registre fiable que pot ser utilitzat en l'ensenyament de la història del feixisme, de manera que permeti als estudiants comprendre millor les conseqüències personals de les polítiques genocides.

En relacionar aquests fets amb el material didàctic discutit en capítols anteriors, ens comprometem a una educació que no oblidia les víctimes. A través d'un estudi detallat de casos individuals, els estudiants poden formar una connexió emocional i intel·lectual amb la història que transcendeix les xifres i els esdeveniments generals per tocar les ments de manera perdurable. Aquesta aproximació humanitzada és fonamental per assegurar que el lema "Mai més" sigui una promesa col·lectiva i un compromís actiu per part de la societat en la seva totalitat.

Didàctica de la memòria històrica i del patrimoni de conflicte

Entendre la memòria històrica, com articula Ricoeur (2000), implica una exploració profunda de com els individus i les societats recorden, interpreten i donen sentit als esdeveniments històrics significatius. És una interacció dinàmica entre la memòria, sovint personal i emocional, i la història, que cerca objectivar i documentar els fets passats. Aquesta complexitat fa que la memòria històrica sigui una temàtica essencial, però és una temàtica poc freqüent a les aules de secundària (Delgado i Estepa, 2018), i encara més a les de primària, atès que el professorat en actiu està immers a la gran densitat del currículum i busca evitar temes polèmics. Malgrat això, recau a l'escola treballar els fets de conflicte de la nostra societat, per tal que l'estudiant en pugui fer una anàlisi crítica i evitar així l'abús que se'n fa (Delgado i Estepa, 2016; Delgado, 2015).

Escola i docent han d'exposar temes amb controvèrsies per fomentar una ciutadania crítica. Per fer-ho, s'han de crear ponts entre els aspectes micro-socials dels estudiants i macrosocials de la societat (Londoño i Carvajal, 2015). Aquesta mutidimensionalitat, de connectar els aspectes microsocials dels estudiants (història local) amb els macrosocials de la societat (història global), permetrà connexions que evitaran generar percepcions d'excepcionalitat històrica.

Cuesta (2011) va teoritzar que el treball crític de la memòria s'ha d'abordar a través de cinc dimensions estratègiques centrades en la dimensió individual, social, històrica, conflictiva i selectiva. Aquestes dimensions de caràcter històric van ser operativitzades, didàcticament parlant, per Delgado (2015). Van servir com a marc per al professorat per desenvolupar una didàctica equilibrada que faci els esdeveniments històrics rellevants i significatius per als estudiants.

Un bon recurs educatiu pel treball històric de la memòria és el patrimoni de conflicte, ja que permet treballar des de la visió micro i macro (Pinto i Molina, 2015) a partir de diverses fonts locals. És una finestra poderosa cap a l'aprenentatge multidimensional. A través d'aquestes fonts locals i narratives, els estudiants poden connectar-se emocionalment amb la història i comprendre les seves repercussions en el present. No obstant això, segueix essent molt escassa en la presència curricular des de fa diversos anys (Hernández i Rojo, 2012), tot i haver-se demostrat les seves potencialitats per evitar la polarització de certs fets de conflicte. Així doncs, trobem poques propostes didàctiques en l'educació reglada que tinguin com a objecte d'estudi aquestes temàtiques (Delgado i Estepa, 2018).

De les iniciatives pedagògiques respecte a l'història dels anys de la II República i el franquisme, en destaquen els tallers desenvolupats pel Memorial Democràtic¹ o el taller de simulació elaborat pel Camp d'Aprenentatge de la Noguera². Tanmateix, destaquen els nombrosos tallers elaborats pel grup Didpatri³ (vegeu Wilson i Feliu, 2023; Boj-Clullell et al., 2022). I respecte a les víctimes del nacionalsocialisme en destaca la formació, el material i les propostes didàctiques elaborades per EUROM⁴, el Memorial Democràtic, el Memorial de la Shoah⁵ o Yad Vashem⁶.

Aquests recursos són exemples excel·lents de com es pot formar als estudiants sobre les víctimes del feixisme, de manera que es connecti l'aprenentatge històric amb els valors humans i la consciència social contemporània. Aquest enfocament pedagògic en la memòria històrica i el patrimoni de conflicte representa una part integral de la formació de futurs ciutadans que són conscients, crítics i compromesos amb la defensa dels valors democràtics i humans.

Transposició didàctica

La transposició didàctica, un procés pel qual el coneixement acadèmic es transforma en coneixement ensenyable i que s'aprèn a l'aula, es manifesta de manera destacada en l'ensenyament de la memòria històrica. Aquest concepte, originalment desenvolupat per

Chevallard (1985) dins el marc de la teoria antropològica del didàctic, subratlla la importància de l'adaptació del saber científic per al seu ús pedagògic. En el context de la memòria històrica, aquesta adaptació és crucial per permetre als estudiants comprendre i connectar amb els esdeveniments històrics significatius d'una manera profunda i significativa.

Com s'ha exposat amb anterioritat, Cuesta (2011) va teoritzar el treball crític de la memòria a partir de cinc dimensions estratègiques centrades en la dimensió individual, la dimensió social, la dimensió històrica, la dimensió conflictiva i la dimensió selectiva. Aquestes dimensions foren sintetitzades i operativitzades (vegeu taula 2) per Delgado (2015).

Taula 2. Conceptualització de les dimensions

Font: Delgado, 2015

Dimensió:	Conceptualització
Dimensió individual	Marca individual d'una història conflictiva.
Dimensió social	Marca que han deixat diverses pràctiques socials i històriques.
Dimensió històrica	Memòria dels fets de conflicte més significatius.
Dimensió conflictiva	Conciliació de les memòries de conflicte.
Dimensió selectiva	Determinació de si se selecciona el fet com a significatiu o s'oblida.

Aquestes dimensions foren adaptades des d'una vessant més didàctica (taula 3) :

Taula 3. Conceptualització didàctica de les dimensions

Font: elaboració pròpia

Dimensió:	Conceptualització
Dimensió individual	Treballar a partir de fets històrics de qualsevol període històric i de qualsevol part.
Dimensió social	Deixar constància que els fets de conflicte afecten a la població civil.
Dimensió històrica	Treball a partir de fonts primàries.
Dimensió conflictiva	La memòria històrica dintre dels processos històrics i no de forma aïllada.
Dimensió selectiva	Aplicar una metodologia científica per determinar una narrativa històrica crítica i pròpia.

La proposta didàctica presentada a continuació, "El llarg viatge", segueix aquestes pautes (vegeu taula 4). Per tant, és un exemple de com a partir de la història i el patrimoni local es pot treballar des d'una perspectiva multidimensional, fet que permet evitar les excepcionalitats històriques.

Taula 4. Conceptualització didàctica de les dimensions a la proposta “El llarg viatge”

Font: elaboració pròpia

Dimensió:	Conceptualització
Dimensió individual/ integració	Es treballen aspectes de la història local de Vic, en concret, se centra en la història dels 10 deportats als camps de concentració.
Dimensió social/ ciutadania	Es treballa com va afectar la guerra civil i el franquisme en la nostra societat.
Dimensió històrica/ evidències històriques	Evidències històriques de l'arxiu comarcal i de fonts secundàries.
Dimensió conflictiva/ multidimensionalitat	Treball d'un fet històric local dintre la conjuntura dels feixismes.
Dimensió selectiva/ mètode científic	Ús d'una metodologia científica per determinar una narrativa històrica crítica i pròpia del fet de conflicte.

Aquesta aproximació didàctica no només facilita la comprensió dels estudiants sobre la complexitat dels esdeveniments històrics, sinó que també els empodera per construir les seves pròpies interpretacions crítiques, de manera que fomenta un aprenentatge més profund i reflexiu. En el context actual, on la memòria històrica es veu sovint desafiada per narratives simplificades o polaritzades, l'educació basada en una comprensió multidimensional del passat esdevé encara més pertinent, ja que ofereix eines per al desenvolupament d'una ciutadania informada, crítica i responsable.

Proposta d'intervenció a través del projecte Stolpersteine: “El llarg viatge”

Dins del pla d'estudis del grau en Mestre d'Educació Primària a la UVic-UCC, l'assignatura Didàctica de les Ciències Socials II ocupa un lloc destacat (Pérez, 2022). Aquesta matèria es dedica a l'estudi de la història per a l'etapa de primària, incloent la realització de treballs en grup que apropen els estudiants a la pràctica educativa real (Sánchez i Martí, 2022). Un dels eixos dels projectes grupals és la història local, que en el curs 2022-2023 es va centrar en el projecte Stolpersteine (García, 2022)⁷.

La col·laboració entre la UVic-UCC i l'Ajuntament de Vic en el projecte Stolpersteine té com a objectiu la integració de la memòria històrica en l'educació secundària i el batxillerat, amb una especial atenció a la pedagogia de la memòria i la didàctica de continguts controvertits (López, 2021). Aquesta col·laboració busca preparar els futurs mestres perquè afrontin amb eines pedagògiques temes delicats, com és el cas del record de les víctimes del nazisme (Ajuntament de Vic, 2022).

Pautes de treball: integració del projecte Stolpersteine a la didàctica

En el context d'una assignatura per a estudiants de quart curs de Mestre d'Educació Primària, es va llançar una iniciativa pedagògica amb l'objectiu de desenvolupar

propostes didàctiques basades en la creació d'una ruta històrica que incorporés les llambordes de memòria de Vic.

El projecte va començar amb una introducció detallada del projecte Stolpersteine, facilitada per una xerrada a càrrec d'un expert. Als futurs docents, se'ls va proporcionar documents i articles per aprofundir en la comprensió del projecte, les seves aplicacions en diferents localitats i el context històric de la Guerra Civil espanyola, la Segona Guerra Mundial i els camps de concentració.

Amb aquesta base, un grup de 50 estudiants es van dividir en grups de quatre. L'objectiu era elaborar una proposta didàctica que pogués ser utilitzada tant dins l'àmbit escolar com en l'àmbit comunitari a partir de l'elaboració d'una ruta històrica on sorgissin les llambordes de memòria que es troben a Vic.

A partir d'aquí, es va fer un calendari de tutories setmanals durant dos mesos per tal que els alumnes elaboressin aquesta proposta didàctica. Dintre els 13 grups que van sortir hi havia propostes molt elaborades i amb gran sentit crític i didàctic per explicar una situació problemàtica a l'etapa de primària. Altres propostes només entenien l'elaboració del treball com una proposta més de sortida de l'aula.

L'assignatura va adquirir una dimensió pràctica quan el professorat va coordinar-se amb l'Ajuntament per a valorar la possibilitat d'implementar les millors rutes com a activitats educatives per a escoles o activitats culturals per a famílies. Aquesta col·laboració va reflectir el potencial de les propostes per transcendir el marc acadèmic i convertir-se en iniciatives d'aprenentatge viu i interactiu a la comunitat.

La iniciativa va prendre forma amb les pautes de treball que connecten la teoria amb la pràctica educativa:

- Comprensió profunda del context històric: fomentar que els estudiants desenvolupin un coneixement ric i detallat dels esdeveniments històrics que van donar lloc a la creació de les Stolpersteine.
- Desenvolupament de propostes didàctiques: animar els estudiants a crear rutes històriques que no només informin sobre els esdeveniments del passat sinó que també provoquin reflexió i discussió sobre la importància de la memòria històrica.
- Aplicació pràctica: utilitzar aquestes rutes com a eines per a l'aprenentatge actiu, on els estudiants poden experimentar la història de manera immersiva i contextual.
- Col·laboració amb la comunitat: establir vincles amb les institucions locals com l'Ajuntament per compartir els recursos educatius més destacats amb la comunitat ampliada.

Aquest enfocament no sols prepara els futurs mestres per a la creació de contingut educatiu significatiu, sinó que també els capacita per ser agents de canvi en la seva comunitat, portant la història i la memòria a la vida pública d'una manera accessible i implicada. Amb aquesta metodologia, els estudiants són motivats a construir ponts entre el passat i el present, destacant la importància de la memòria històrica en la formació de ciutadans informats, empàtics i responsables.

Proposta didàctica "El llarg viatge"

La proposta "El llarg viatge" va sobresortir per la seva rigorositat històrica i la seva aplicació didàctica. Aquest projecte ressalta la importància de la memòria històrica i la seva didàctica a les aules, com és assenyalat per Delgado i Estepa (2016), i la necessitat de connectar els esdeveniments històrics amb la consciència social dels estudiants (Londoño i Carvajal, 2015). Per dissenyar-la es va buscar informació amb un gran rigor

històric, tant en llibres com també a l'Arxiu Comarcal d'Osona, i es van pensar i dissenyar unes propostes adequades a l'edat de cycle superior de primària.

El recorregut planificat, que comença a l'Ajuntament de Vic i culmina a l'estació de tren, on reposen les llambordes de memòria, serveix de metàfora del periple tràgic dels exiliats i deportats. Aquest enfocament ha tingut la influència de l'obra de pedagogs com Delgado i Estepa (2018), que defensen la introducció de la memòria històrica a l'aula com una manera de combatre la indiferència i promoure una consciència crítica entre els joves.

Durant el recorregut hi ha un total de sis parades establertes i a cada una hi ha una activitat relacionada que permet poder parlar dels camps de concentració, de l'exili o de la supervivència dels deportats (vegeu Cros et al., consulta 29 de març de 2024). La primera parada és a l'ajuntament, on s'ensenya una infografia en la qual es veu els supervivents vigatans dels camps de concentració.

Imatge 2. Díptic repartit durant la visita.
Font: Cros et al., consulta 29 de març de 2024

RUTA GUIADA

El mapa que hi ha a continuació és la guia que us ajudarà a realitzar la ruta guiada. Les diferents localitzacions assenyalades, juntament amb els codis QR, us permetran endinsar-vos en les històries dels vigatans exiliats, les circumstàncies i les vivències viscudes per cada una de les víctimes.

1. AJUNTAMENT DE VIC

2. PLAÇA MAJOR

3. LA FARINERA

4. CASA CAN CORTADA

5. TEATRE VIGATÀ

6. L'ESTACIÓ DE TREN

1. AJUNTAMENT DE VIC

Ens trobem a la Plaça Major de Vic. Aquí és on situem l'Ajuntament que era el punt des d'on es controlava tota la ciutat quan va esclatar la guerra.

A través del codi QR podreu observar una infografia on apareixen tres figures que representen els supervivents que van ser alliberats dels camps.

2. CASA CAN CORTADA

Durant la Guerra Civil, es va instal·lar el coronel enviat pel govern espanyol per controlar la seguretat de la ciutat, ja que els ajuntaments van perdre part de les seves competències.

A través del codi QR, podreu accedir a un poema de Marc Granell, dedicat a les víctimes del camps de concentració, posant èmfasi al vigatà Josep Francesc Vidal.

3. PLAÇA MAJOR

En el transcurs de la Guerra Civil, hi havia un refugi a sota d'aquesta plaça, situat on actualment hi ha el pàrquing.

A través del codi QR, podreu escoltar un àudio que narra les vivències del viatge de Felicità Tona Bassas.

4. TEATRE VIGATÀ

Ens trobem en el Teatre Vigatà, on durant la Guerra Civil es va proporcionar ajuda als refugiats.

A través del codi QR, podreu accedir a un conte que narra el viatge de Joaquim Delgado Ribadulla.

5. LA FARINERA

En aquesta localització, en el transcurs de la Guerra Civil, es construïen avions militars.

A través del codi QR, podreu observar una auca que mostra com era la vida dins d'un camp de concentració nazi a través de la visió d'una de les víctimes, Artur Piqué Fargas.

6. L'ESTACIÓ DE TREN

Acabem la ruta en el punt on els nostres protagonistes van iniciar el seu viatge i on es troben actualment les Stolpersteine.

A través del codi QR, podreu observar una infografia on apareixen les llambordes dedicades a cada víctima i les tres siluetes dels supervivents.

Stolpersteine, una paraula alemanya que significa pedra que fa ensopegar, són unes llambordes de petita grandària recobertes per llautó amb la gravació de les dades de cada una de les persones deportades als camps de concentració nazis. A partir d'aquesta iniciativa s'uneix la memòria i l'art, tot realitzant un homenatge a les víctimes i a les seves famílies. Cada llamborda és única, ja que estan elaborades manualment per Günther Demnig, un artista alemany.

A la ciutat de Vic, l'any 2022 es van instal·lar deu llambordes davant de l'estació de tren per honorar als vigatans deportats als camps nazis. Aquests són:

Joaquim Delgado Ribadulla, Artur Piqué Fargas, Lluís Serradell Santanera, Felicità Tona Bassas, Josep Verdaguera Anglada, Ramiro Badia Quintilla, Carles Francesc Güell, Miquel Gudiol Rivera, Joan Rodríguez Pons i Josep Francesc Vidal

Estudiants de la UVIC:
Aline Cros Gilí
Martina Fabregó i Caralt
Aina Maymó Codina

El llarg viatge

Entre finals de gener i primers de febrer de 1939 multitud de persones van decidir emprendre un viatge amb l'objectiu de travessar la frontera i arribar a França. Alguns d'aquestes persones eren de Vic. Per conèixer la seva història us convidem a seguir una ruta guiada per descobrir els seus passos i els d'altres que, com ells, van fer aquest viatge.

Les diferents localitzacions assenyalades al mapa són punts emblemàtics que es relacionen amb les històries de vida dels vigatans víctimes de camps de concentració nazi.

A través dels codis QR podreu accedir a diferents materials que tracten sobre les circumstàncies i vivències viscudes per cada una de les víctimes.

La segona parada és la Casa Cortada, la casa on hi havia instal·lat un coronel durant la guerra civil, on es llegeix un poema d'un dels deportats en un dels camps de concentració. Seguidament es continua l'itinerari cap a la Plaça Major, ja que l'actual pàrquing que hi ha a sota era un refugi (vegeu imatge Íñiguez et al, 2017, p. 50) i on s'escolta un àudio amb sirenes de bombardejos i es parla del llarg viatge d'un dels deportats.

Més endavant, s'arriba al Teatre Vigatà, que durant la guerra civil havia servit de lloc d'ajuda als refugiats, i s'hi explica un conte, creat per les alumnes, sobre una vivència d'un dels deportats. Es continua cap a La Farinera, on durant la guerra civil s'hi havien construït avions, per veure una auca, també creada per les alumnes, de com era la vida als camp de concentració. Finalment la ruta s'acaba a l'estació de tren, on hi ha col·locades les llambordes Stolpersteine i s'hi ensenya una infografia de la gent que havia estat deportada al camps de concentració (vegeu imatge 2).

Aplicació pràctica i impacte educatiu:

La posada en escena d'"El llarg viatge" (vegeu imatge 3) es converteix en una experiència d'aprenentatge vivencial que transcendeix els límits de l'aula i s'integra dins del teixit social i cultural de Vic. Aquesta proposta és un exemple clar de com la pedagogia pot ser aplicada de manera que els participants no només aprenguin sobre el passat de manera passiva, sinó que també s'enganxin activament amb la història a través d'una experiència immersiva.

La col·laboració amb l'Ajuntament per posar en marxa aquesta ruta com una activitat educativa pels centres escolars i per a famílies potencia l'impacte social i educatiu del projecte, alineant-se amb la necessitat expressada pels experts en educació i memòria històrica de proporcionar experiències que connectin emocionalment els estudiants amb la història (Delgado, 2015; Londoño i Carvajal, 2015; Pinto i Molina, 2015).

La proposta "El llarg viatge", per tant, representa no només una innovació en termes de contingut curricular, sinó també en la metodologia aplicada, posant l'accent en la necessitat d'una educació que reconegui i utilitzi el potencial del patrimoni cultural i històric com a eines per a l'aprenentatge significatiu i rellevant en el món contemporani.

Imatge 3. Visita programada per l'Àrea de Cultura de l'ajuntament.
Font: elaboració pròpia

Aplicació pràctica d'"El llarg viatge":

Planificació i execució de visites guiades: amb la col·laboració de l'Àrea de Cultura de l'Ajuntament, es van programar visites guiades durant dos diumenges de febrer. Aquestes sessions pilot van servir per avaluar l'interès i la viabilitat de la proposta.

Material educatiu interactiu: es va lliurar als assistents un díptic ben dissenyat, el qual incloïa informació sobre la ruta, així com codis QR per a una experiència interactiva en cada parada. Aquesta eina didàctica va permetre als participants accedir a continguts addicionals i informació enriquida, fent que l'aprenentatge fos més dinàmic i autodirigit.

Impacte educatiu d'"El llarg viatge":

Consciència històrica i cultural: l'experiència d'aprenentatge oferida a través d'"El llarg viatge" no només va ampliar la comprensió dels participants sobre un capítol fonamental de la història local, sinó que també va afavorir la reflexió sobre la importància de la memòria històrica.

Compromís amb la comunitat: la possibilitat d'incorporar aquesta ruta didàctica com a part de l'oferta educativa dels centres locals i les activitats per a famílies va demostrar un impacte positiu en el teixit social i cultural de Vic, reforçant el vincle entre la ciutat, la seva història i els seus ciutadans.

Educació holística: la proposta va transcendir els enfocaments tradicionals de l'ensenyament de la història, posant en pràctica una metodologia que encoratja l'aprenentatge basat en l'experiència i el descobriment, element clau per a una educació integral i contextualitzada.

En definitiva, "El llarg viatge" ha demostrat ser una iniciativa que no només enriqueix la formació acadèmica dels estudiants sinó que també inspira a la comunitat en general. Aquesta proposta exemplifica com la didàctica pot ser aplicada creativament per transformar l'entorn urbà en una aula viva, on els participants de totes les edats poden interactuar amb la història d'una manera profunda, personal i contextualitzada, de manera que es fomenta un aprenentatge significatiu i rellevant en el món actual.

Paraules finals

Aquest estudi ha explorat profundament la rellevància d'integrar la didàctica innovadora i la memòria històrica al currículum educatiu, i cal destacar com aquesta integració no només enriqueix l'experiència d'aprenentatge dels estudiants sinó que també contribueix significativament a la formació d'una ciutadania informada i crítica. Al llarg d'aquest treball, hem examinat diverses estratègies pedagògiques i metodològiques, tot recolzant-nos en teories establertes i en la pràctica innovadora, per demostrar l'impacte positiu d'una educació que valora i transmet la memòria històrica.

La transposició didàctica, tal com la va definir Chevallard (1985), es revela com un procés fonamental en l'ensenyament de la memòria històrica i permet transformar el coneixement acadèmic en contingut accessible i rellevant per als estudiants. L'adaptació d'aquest coneixement complex i sovint controvertit per a la seva inclusió a l'aula és essencial per assegurar que l'educació en memòria històrica sigui efectiva i significativa (Chevallard, 1985).

La implicació activa dels estudiants en el procés d'aprenentatge, com suggereix Freire (1970), és vital per desenvolupar un pensament crític i una comprensió profunda dels esdeveniments històrics. Freire emfatitza la importància d'una educació que capaciti els estudiants per qüestionar i reflexionar críticament sobre el seu món, un principi particularment pertinent en l'ensenyament de la memòria històrica (Freire, 1970).

La metodologia del projecte Stolpersteine, implementada com a part de la nostra proposta didàctica, ofereix un exemple concret de com la memòria històrica pot ser

integrada de manera efectiva a l'educació. A través de la creació de rutes històriques i la col·laboració amb la comunitat, aquest projecte fomenta una connexió personal i emotiva amb el passat, cosa que Demetrio (1996) identifica com a essencial per a l'aprenentatge significatiu i l'empatia històrica (Demetrio, 1996).

En conclusió, aquest estudi subratlla la importància d'una educació que no només transmet coneixements històrics, sinó que també cultiva la memòria històrica i el pensament crític. L'adopció d'enfocaments didàctics innovadors, que faciliten la transposició didàctica i promouen la participació activa dels estudiants, és fonamental per assolir aquest objectiu. Mirant cap al futur, és imperatiu que els educadors i els responsables polítics continuïn explorant i donant suport a iniciatives que enriqueixin l'ensenyament de la memòria històrica, garantint que les lliçons del passat segueixin vives en les generacions futures.

Notes

1. Organisme de la Generalitat de Catalunya que té com a objectiu la recuperació, la commemoració i el foment de la memòria democràtica. Vegeu <https://memoria.gencat.cat/ca/inici>
2. Servei educatiu del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya que promou activitats educatives innovadores dirigides a l'alumnat d'ensenyament obligatori i postobligatori. Vegeu <https://serveiseducatiu.xtec.cat/cda-noguera/>
3. Grup de recerca i innovació de Didàctica del Patrimoni de la Universitat de Barcelona centrat en la didàctica de la Guerra Civil espanyola. Vegeu <https://www.didpatri.cat>
4. Observatori Europeu de la Memòria, que busca analitzar de forma crítica les memòries que generen controvèrsia. Vegeu <https://europeanmemories.net>
5. Centre de recerca, documentació, edició, docència i formació d'adults de la Shoah. Vegeu <https://www.memorialdelashoah.org>
6. Centre jueu de commemoració de l'Holocaust jueu, que té com a objectiu commemorar, documentar, investigar i educar sobre l'Holocaust. Vegeu <https://www.yadvashem.org/es.html>
7. Projecte que relaciona l'art i la memòria històrica. Cada llamborda de memòria ret homenatge a una víctima del nacionalsocialisme. Vegeu: <http://www.stolpersteine.eu/en/>

Bibliografia

- BEEVOR, A. (2006): *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936-1939*, Penguin Books, Barcelona.
- BOJ-CULLELL, I., FELIU-TORRUELLA, M., SEBARES-VALLE, G., WILSON-DAILY, A., i ÍÑIGUEZ-GRACIA, D. (2022): "Dones de la República i la Guerra. Taller didàctic", *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, 12(12), 215–226.
<https://doi.org/10.1344/ebre38.2022.12.41243>
- CHEVALLARD, Y. (1985): *La transposition didactique: du savoir savant au savoir enseigné*, La Pensée Sauvage.
- CROS, A., FABREGÓ, M., MAYMÓ, A. (29 de març de 2024): *El llarg viatge: guia didàctica*, Ajuntament de Vic, Vic. <https://www.vic.cat/serveis/cultura/cultura/projectes-i-programacions/memoria-democratica/repositori-de-recursos-pedagogics/el-llarg-viatge-ruta-guiada-i-unitat-didactica/guia-docent.pdf>
- CROS, A., FABREGÓ, M., MAYMÓ, A. (29 de març de 2024): *El llarg viatge: tríptic de la ruta*, Ajuntament de Vic, Vic. <https://www.vic.cat/serveis/cultura/cultura/projectes-i-programacions/memoria-democratica/repositori-de-recursos-pedagogics/el-llarg-viatge-ruta-guiada-i-unitat-didactica/el-llarg-viatge-triptic.pdf>
- CUESTA, R. (2011): "Historia con memoria y didáctica crítica", *Revista Con-Ciencia Social*, 15, 15-30.
- DARRÉ, W. (1941): *Política racial nacionalsocialista*, Ediciones Wotan, Espanya.

- DELGADO, E. J. (2015): "Educación Ciudadana y Memoria Histórica en la enseñanza de las Ciencias Sociales", *Enseñanza de las ciencias sociales*, 14, 97-109. <https://www.redalyc.org/pdf/3241/324148872010.pdf>
- DELGADO, E. J., i ESTEPA, J. (2016): "Ciudadanía y memoria histórica en la enseñanza de la historia: análisis de la metodología didáctica en un estudio de caso en ESO", *Revista de Investigación Educativa*, 34(2), 521. <https://doi.org/10.6018/rie.34.2.224891>
- DELGADO, E. J., i ESTEPA J. (2018): "Ciudadanía y dimensiones de la memoria en el aprendizaje de la Historia: análisis de un caso de Educación Secundaria", *Vinculos de Historia. Revista del Departamento de Historia de la Universidad de Castilla-La Mancha*, 7, 366-388. <http://www.vinculosdehistoria.com/index.php/vinculos/article/view/337>
- DEMETRIO, D. (1996): *Raccontarsi. L'autobiografia como cura di sé*, Raffaello Cortina Editore, Milà.
- EIBER, L. (2005). "Prisoners in the Dachau concentration Camp, 1933-1939", a L. EIBER., M. TERML., i C. GRIMM (Dir.). *The Dachau Concentration Camp, 1933 to 1945.*, Comiteinternationaldachau, München.
- FREIRE, P. (1970): "Cultural action and conscientization", *Harvard educational review*, 40(3), 452-477. <https://doi.org/10.17763/haer.40.3.h76250x720j43175>
- GALLEGO, F. (2003): "El nazismo como fascismo "auténtico"", *HMiC*, (1), 121-146. <https://raco.cat/index.php/HMiC/article/view/22051>
- GALLEGO, F. (2013): "¿Un puente demasiado lejano? Fascismo, Falange y Franquismo en la fundación y en la agonía del régimen", a M. A. RUIZ-CARNICER. (ed.): *Falange: las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936-1975)*. Actas Historia.
- GARCÍA, F. (2022): *Projecte Stolpersteine i la seva aplicació didàctica*, Ajuntament de Vic.
- HAMMERMANN, G. (2005): "The Concentration Camp under SS Command", a L. EIBER., M. TERML., i C. GRIMM (dir.): *The Dachau Concentration Camp, 1933 to 1945*. Comiteinternationaldachau.
- HERNÁNDEZ, F. X., i ROJO ARIZA, M. D. C. (2012): "Arqueología y didáctica del conflicto: el caso de la guerra civil española", *Revista de Didácticas Específicas*, 2012, 6, 159-176. <http://hdl.handle.net/2445/32871>
- HÖB, R. (2009): *Yo, comandante de Auschwitz*. Ediciones B. (Obra original publicada al 1951), Barcelona.
- ÍÑIGUEZ, D., GESALÍ, D., i CASALS, J. (2017): "*Sota les bombes: els atacs aeris a Catalunya durant la Guerra Civil*", Angle Editorial, Barcelona.
- LONDOÑO, J. G. i CARVAJAL, J. P. (2015): "Pedagogías para la memoria histórica: reflexiones y consideraciones para un proceso de innovación en el aula", *Ciudad Paz-Ando*, 8(1), 124-141. <http://dx.doi.org/10.14483/udistrital.jour.cpaz.2015.1.a07>
- LÓPEZ, M. (2021): *Pedagogia de la memòria a l'Europa del segle XXI*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- LONGERICH, P. (2009): *Heinrich Himmler: biografia*. RBA, Barcelona.
- LLADÓ MORALES, M. (2017): "Construint la memòria del campus Mundet", *Ebre 38: Revista Internacional De La Guerra Civil, 1936-1939*, (4). <https://doi.org/10.1344/ebre38.2010.4.17982>
- MEMORIAL DEMOCRÀTIC DE CATALUNYA. (2021): *Stolpersteine: Pedres de la memòria a Catalunya*, obtingut de [<https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/stolpersteine>].
- PÉREZ, A. (2022). *Innovació en la didàctica de la història*. Editorial Universitaria, Santiago.
- PRESTON, P. (2012): *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. Harper Collins, Nova York.
- PINTO, H. i MOLINA, S. (2015): "La educación patrimonial en los currículos de ciencias sociales en España y Portugal", *Educatio Siglo XXI*, 33 (1), 103-128. <https://doi.org/10.6018/j/222521>
- RICOEUR, P. (2000). *La memoria, la historia, el olvido*. Editorial Trotta, Madrid.
- RODRIGO, J., i PUBILL, J. (2024): "Was There a Resistance Fascism?: Narratives about Falange's Place in the Franco Regime", *Fascism*, 1, 1-30. <https://doi.org/10.1163/22116257-bja10069>
- SÁNCHEZ, M., i MARTÍ, J. (2022): "Trellat cooperatiu a l'aula", *Journal of Educational Innovation*, 45(2), 112-126.
- SÁIZ, J. (2015): *Educación histórica y narrativa nacional*, Universitat de València, València (Tesi doctoral). RODERIC. <http://hdl.handle.net/10550/49621>

- SOARES, L. F. (2018): "Autor e texto em guerra: Viagem ao fim da noite, de Louis-Ferdinand Céline", *Revista Cerrados*, 27(46), 221–233. <https://doi.org/10.26512/cerrados.v27i46.19662>
- TORAN, R. (2005): *Els camps de concentració nazis: paraules contra l'oblit*. Edicions 62, Barcelona.
- TUCKER, W. R. (1965): "Fascism and Individualism: The Political Thought of Pierre Drieu La Rochelle", *The Journal of Politics*, 27(1), 153-177.
- WEALE, A. (2013): *SS Una historia nueva*, Turner, Madrid.
- WILSON-DAILY, A., i FELIU-TORRUELLA, M. (2023): "Tallers didàctics a l'entorn de la Guerra Civil espanyola", *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, 13(13), 277–288. <https://revistes.ub.edu/index.php/ebre38/article/view/45155>
- VILLAGRASA, F. (2014): "Eugeni d'Ors des de la filosofia catalana actual", *Cercles. Revista d'Història Cultural*, 17, 215-219.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Judit Sabido-Codina, Joan Callarisa i Feride Durna. Els i les autores han llegit i estan d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: Els i les autores declaren no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2024 els i les autores. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).